

Monika Opiola

Stosunki francusko-jugosłowiańskie w latach 1945-1956 w świetle dokumentacji francuskiej

ABSTRAKT: Celem artykułu jest ukazanie relacji francusko-jugosłowiańskich w latach 1945-1956. Ze względu na fakt, iż problematyka ta nie była przedmiotem zainteresowania badaczy, publikacja ma charakter przyczynkarski. Omówiono w niej politykę Francji w kwestii granicy jugosłowiańsko-włoskiej, sprawy Triestu i żeglugi dunajskiej. W dalszej kolejności uwagę skoncentrowano na próbie pośredniczenia Francji w relacjach Belgradu z Zachodem oraz sprawach gospodarczych związanych z nacjonalizacją przemysłu jugosłowiańskiego (w tym przedsiębiorstw francuskich) oraz budową stosunków handlowych między Paryżem a Belgradem. Podstawę źródłową do napisania artykułu stanowiły dokumenty francuskie Quai d'Orsay oraz literatura przedmiotu w języku polskim i francuskim.

Słowa kluczowe: Francja, Quai d'Orsay, Jugosławia, stosunki francusko-jugosłowiańskie, Triest.

Zagadnienie stosunków francusko-jugosłowiańskich w latach 1945-1956 nie było dotychczas przedmiotem odrębnej pracy naukowej. W literaturze przedmiotu znacznie więcej uwagi poświęcono relacjom francusko-serbskim w XIX i w początkach XX wieku, francusko-jugosłowiańskim w okresie międzywojennym (1918-1935) oraz historii Jugosławii w okresie II wojny światowej (1939-1945)¹. Natomiast powojenne stosunki francusko-jugosłowiańskie są najczęściej

¹ M. Stoyadinovitch, *La Yougoslavie entre les deux guerres ni le pacte, ni la guerre*, Paris 1979; *Les Rapports franco-yougoslaves*, Belgrade 1990; *La France et la Serbie du congrès de Berlin à la crise de juillet 1914*, actes du colloque franco-serbe de Strasbourg (1996), „Revue d'Europe centrale”, t. VII, n° 1, 1999; F. Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-guerres (1918-1935) aux origines du mythe serbe en France*, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt, New York,

omawiane na marginesie polityki zagranicznej Jugosławii, szczególnie w kontekście stanowisk Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii bądź w szerszym międzynarodowym kontekście realizacji jugosłowiańskich postulatów terytorialnych i reparacji wojennych oraz kwestii żeglugi na Dunaju². Jedynym zagadnieniem szczegółowym z zakresu powojennych stosunków francusko-jugosłowiańskich omawianym w literaturze przedmiotu jest kwestia nacjonalizacji kapitału francuskiego na terenie Jugosławii³.

Interesującymi publikacjami są książka Bogdana Becirovicia, dotycząca recepcji Josipa Broz Tito i jego polityki we Francji w latach 1945-1980⁴, książka i artykuły Igora Tchoukarine o turystyce zagranicznej (w tym francuskiej) w Jugosławii oraz obecności Jugosławii w XX-wiecznych francuskich przewodnikach turystycznych⁵, a także artykuły dotyczące emigracji jugosłowiańskiej we Francji

Wien, Peter Lang 1999; J. Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945. Occupation and Collaboration*, Stanford 2001; *Relations franco-serbes 1904-2004*, sous dir. M. Pavlović, J. Novaković, Belgrade 2005; V. Lj. Cvetković, *Srpsko-francuski odnosi 1904-2004*, Medunarodni naučni skup, ur. Mihailo Pavlović, Jelena Novaković, Beograd 2005, s. 277-292; V. Lj. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918-1941*, INIS, Beograd 2006; V. Lj. Cvetković, *Skokodnevica francuske porodice Plejust u Srbiji I Jugoslaviji (1934-1949)*, „Tokovi istorije” 2007, nr 1-2, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2007, s. 20-42; A. Troude, *Les relations franco-serbes au sein de l'Armée d'Orient 1915-1918*, „Balcanica”, t. XXXVII, Belgrade 2007, s. 221-239; V. Pavlović, *La France et le programme yougoslave du gouvernement serbe*, „Balcanica”, t. XXXVII, Belgrade 2007, s. 171-193; *La Serbie et la France: une alliance atypique. Les relations politiques, économiques et culturelles 1870-1940*, red. D. T. Bataković, Belgrade, Institut des études balkaniques de l'Académie serbe des sciences et des arts, 2010 (tam artykuł V. Lj. Cvetković, *La présence économique de la France en Yougoslavie 1918-1940. Intérêts, enjeux, portées*, s. 557-575).

² S. Sretenović, *Francusko-srpski odnosi u XIX i XX veku (les relations franco-serbes aus 19e et 20e siècles)* „Medunarodni problemi” (les problemes internationaux) 2009, nr 4, s. 536-558; Z. Rutyna, *Jugosławia na arenie międzynarodowej 1943-1948*, Warszawa 1981; H. Ognik, *Polityka zagraniczna Jugosławii – aspekty europejskie*, Warszawa 1986. Najważniejszym zagadnieniem terytorialnym była oczywiście kwestia Triestu. Zob. T. Wituch, *Spór o Triest – wczesny epizod „zimnej wojny”*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXIX, 1997, nr 2, s. 73-86; R. Wordliczek, *Stany Zjednoczone wobec problemu granicznego między Włochami a Jugosławią na początku lat 50. XX wieku*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” MCCXCI 2007, Prace historyczne z. 134, s. 163-177; M. Pasztor, *Spór o Triest w relacjach dyplomatycznych polsko-włoskich w latach 1945-1947*, „Kwartalnik Historyczny”, Rocznik CXXI, 2014, 2, s. 319-343.

³ V. Lj. Cvetković, *Nacionalizacija francuskog kapitala u Jugoslaviji 1946-1951. godine*, [w:] *Velike sile i male države u Hladnom ratu 1945-1955*, ed. L. Dimić, Beograd 2005, s. 251-264; T. Anić, *Nationalization of the French Capital in Croatia 1945 – an Example of The Seafood Company*, „Review of Croatian History” 2/2006, no. 1, s. 141-152.

⁴ B. Becirovic, *L'image du maréchal Tito en France 1945-1980*, Série XXe. Chemins de la Mémoire, Editions l'Harmattan Paris 2014 (wersja epub).

⁵ I. Tchoukarine, *Politiques et représentations d'une mise en tourisme: le tourisme international en Yougoslavie de 1945 à la fin des années 1960*, sous la direction d'Alain Blum, Paris 2010; Idem, *Un espace offert au tourisme: représentations de la Yougoslavie dans les guides touristiques imprimés français et yougoslaves au XXe siècle*, „Études balkaniques” [En ligne], 12 | 2005, mis en ligne le 07 avril 2009, <http://etudesbalkaniques.revues.org/120>

autorstwa Francine Siety⁶ i Sanji Boskovic⁷. Ważne uzupełnienie stanowi także dysertacja Katariny Todić dotycząca relacji francusko-jugosłowiańskich w latach 1944–1969⁸.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie relacji francusko-jugosłowiańskich w latach 1945-1956 w świetle dokumentacji francuskiej. Z powodów językowych nie uwzględniono w tekście archiwaliów jugosłowiańskich ani literatury przedmiotu w języku serbskim. Ogół stosunków francusko-jugosłowiańskich z tego okresu wymaga odrębnego, szerszego opracowania, a jego poszczególne elementy, z powodu ograniczeń, jakie niesie artykuł, zostały jedynie zasygnalizowane. Artykuł odnosi się do stosunkowo słabo przebadanego problemu i ma charakter przyczynkowski.

Sytuacja polityczna Francji bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej nie była łatwa. Osłabienie polityczne, demograficzne i ekonomiczne⁹, ale i utrata mocarstwowej pozycji¹⁰ w Europie sprawiły, że francuska powojenna polityka zagraniczna została podporządkowana przywróceniu Francji dawnej pozycji¹¹. Miał się tym zająć powstały 9 września 1944 r. w Paryżu Rząd Tymczasowy, na czele którego stanął gen. Charles de Gaulle¹².

Skompromitowana kolaboracją z Niemcami Francja nie była poważnym partnerem politycznym dla Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, a ambicje gen. de Gaulle'a wydawały się Amerykanom wręcz nieuzasadnione. Konflikty w dolinie Aosty (Włochy) oraz zaangażowanie Francuzów w Syrii nie były dobrze widziane ani przez Amerykanów, ani Brytyjczyków¹³.

Generał de Gaulle liczył, że uda mu się zapewnić Francji funkcję mediatora między Związkiem Radzieckim i Stanami Zjednoczonymi. Jednakże zarówno wizyta w Moskwie (listopad 1944 r.)¹⁴, jak i w Waszyngtonie (sierpień 1945 r.)¹⁵ nie zmieniły znacząco pozycji międzynarodowej Francji. Stany Zjednoczone, Wiel-

⁶ F. Siety, *L'immigration yougoslave en France*, „Population”, 22e année, n°5, 1967. pp. 931-932 www.persee.fr/doc/pop_0032-4663_1967_num_22_5_11193

⁷ S. Boskovic, *L'émigration yougoslave à Paris: entre intégration et exclusion*, „Les Cahiers du MIMMOC” [En ligne], 1 | 2006, mis en ligne le 15 février 2006, <http://mimmoc.revues.org/167>

⁸ K. Todić, *A Traditional Friendship? France and Yugoslavia in the Cold War World 1944-1969*, <http://hdl.handle.net/11375/16886> (20.02.2016)

⁹ J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1999, s. 553-554. Zdaniem Prof. J. Baszkiewicza „wojna miała kosztować Francję 625 tys. istnień ludzkich, w tym 400 tys. cywilów”.

¹⁰ F. Bozo, *La politique étrangère de la France depuis 1945. Champs histoire*, Flammarion 2012 (wersja epub), I. *La difficile entrée en guerre froide*, s. 1/24.

¹¹ Ibidem, s. 2/24; A. Grosser, *Affaires extérieures. La politique de la France 1944/1984*, Flammarion 1984, s. 32.

¹² J. Baszkiewicz, op. cit., s. 557.

¹³ Ibidem, s. 557.

¹⁴ A. Grosser, op. cit., s. 25-26.

¹⁵ J. Baszkiewicz, op. cit., s. 558.

ka Brytania i ZSRR o najważniejszych kwestiach debatowały bez pośrednictwa i udziału Francji. Jedynym sukcesem polityki gen. de Gaulle'a był symboliczny powrót do koalicji zwycięzców. Francuscy generałowie podpisali dokumenty kapitulacji Niemiec (gen. Jean de Lattre de Tassigny) i Japonii (gen. Philippe Marie Leclerc), a wojska francuskie zostały dopuszczone do sektorów okupacyjnych Niemiec, Austrii i Berlina. Francja została również włączona do obrad Rady Ministrów Spraw Zagranicznych¹⁶.

Świadomość pozycji ZSRR w Europie Środkowej i Wschodniej nakazała zrewidować dyplomatom francuskim fundamenty polityki zagranicznej prowadzonej przez Francję po I wojnie światowej¹⁷. I choć Francja zdawała się preferować ład wersalski nad nowym ładem jałtańsko-poczdamskim, z powodów ekonomicznych była zmuszona zrezygnować z obrony tego pierwszego¹⁸. Podyktowana względami bezpieczeństwa strategia sojuszy przeciw zagrożeniu niemieckiemu została uznana za zbudowaną na iluzji. Francja nie dysponowała wystarczającymi środkami finansowymi i militarnymi, by skutecznie wywierać wpływ na państwa Europy Środkowo-Wschodniej. W polityce zagranicznej wyraźnie zrezygnowano z dotychczasowych planów wobec tych państw. Odtąd temu aspektowi francuskiej polityki zagranicznej miały towarzyszyć „realizm” i „ostrożność”¹⁹.

Pod koniec wojny, mimo widocznej słabości, rząd francuski postanowił odnowić relacje z państwami Europy Środkowo-Wschodniej poprzez wysłanie swoich dyplomatów. Od 12 marca 1945 r. w Belgradzie przebywała francuska misja wojskowa²⁰. 23 sierpnia 1945 r. na ambasadora Francji w Belgradzie został akredytowany Jean Payart, zaś pierwszym ambasadorem Jugosławii w Paryżu został Marko

¹⁶ Ibidem, s. 558.

¹⁷ T. Sandu, *La presence française en Europe Centrale dans l'entre-deux-guerres*, „Revue d'Europe Centrale”, t. III, n° 2, 1995, s. 147; J. Baszkiewicz, op. cit., s. 518-519. 12 lutego 1921 r. zawarto francusko-polskie porozumienie oraz tajny układ wojskowy. W latach 1924-1926 Francja umocniła system sojuszy w tym rejonie, zawierając układy z państwami Małej Ententy (Czechosłowacją, Rumunią i Jugosławią).

¹⁸ E. Znamierowska-Rakk, *Balkany w układach wersalskim i jałtańsko-poczdamskim*, „Dzieje Najnowsze”, R. XXXVIII, 1996, nr 2, s. 39-40.

¹⁹ A. Mares, *La France Libre et l'Europe centrale et orientale (1940-1944)*, „Revue des Études slaves”, t. 54e, fascicule 3, Paris 1982, s. 336. http://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1982_num_54_3_5236

²⁰ Ministère des affaires étrangères, Commission de publication des documents diplomatiques français, *Documents diplomatiques français, 1945. Tome I, 1er janvier-30 juin*, sous la dir. de Georges-Henri Soutou, Paris 1998 (dalej DDF 1945/I), note n° 429 za: Ministère des affaires étrangères, Commission de publication des documents diplomatiques français, *Documents diplomatiques français. 1946, Tome I, 1er janvier-30 juin*, sous la dir. de Georges-Henri Soutou, Paris 2003 (dalej DDF 1946/I), note n° 30, *Note de la Sous-Direction de l'Europe Orientale. État des relations franco-yougoslave*, Paris 12 janvier (styczeń) 1946, s. 70.

Ristić²¹. Francja stała na stanowisku, że powojenne stosunki dyplomatyczne ze stroną jugosłowiańską powinny być kontynuacją wcześniejszej polityki²². Obserwowała zatem z uwagą sytuację w Jugosławii, nie kryjąc życzliwości dla rojalistów, w tym gen. Dragoljuba Mihailovića²³. Sytuacja uległa zmianie po porozumieniu belgradzkim z 16 czerwca 1944 r., zawartym między wysłannikiem króla Ivanem Šubašićem i Josipem Broz Tito²⁴.

Paryż uznał proklamowaną 29 listopada 1945 r. Federacyjną Ludową Republikę Jugosławii. 30 grudnia 1945 r. francuski rząd przekazał stronie jugosłowiańskiej notę dyplomatyczną, w której możemy przeczytać, że fundamentem wzajemnej polityki powinno być poszanowanie interesów obu krajów w imię więzów przyjaźni, „które zawsze istniały między Francuzami i mieszkańcami Jugosławii”²⁵. Przedłużono również misję dyplomatyczną dotychczasowego ambasadora Francji w Belgradzie Jeana Payarta. 8 stycznia 1946 r. François Coulet, dyrektor biura Europa w Quai d’Orsay, w porozumieniu z ambasadorem Payartem, zaproponował stronie jugosłowiańskiej rezygnację z wymiany listów uwierzytelniających. 9 stycznia 1946 r. Belgrad zgodził się na propozycję francuską²⁶.

Głównym planem rządu Federacyjnej Ludowej Republiki Jugosławii było wywalczenie na forum Rady Ministrów Spraw Zagranicznych wielkich mocarstw i na konferencji pokojowej w Paryżu realizacji postulatów terytorialnych oraz reparacji wojennych i kwestii żeglugi na Dunaju²⁷. W wygłoszonym 1 kwietnia 1946 r. exposé premier Tito wymienił główne cele powojennej polityki zagranicznej Jugosławii. Do

²¹ Ministère des affaires étrangères, Commission de publication des documents diplomatiques français, *Documents diplomatiques français*, 1945. Tome II, 1er juillet-31 décembre, sous la dir. de Georges-Henri Soutou, Paris 2000 (dalej DDF 1945/II), note n° 139, za DDF 1946/I, note n° 30, *Note de la Sous-Direction de l’Europe Orientale. État des relations franco-yougoslave*, Paris 12 janvier (styczeń) 1946, s. 70.

²² DDF 1946/I, note n° 30, *Note de la Sous-Direction de l’Europe Orientale. État des relations franco-yougoslave*, Paris 12 janvier (styczeń) 1946, s. 70. „La France n’a jamais cessé d’être en relations diplomatiques avec la Yougoslavie. Les changements de régime subis par ce pays pendant et depuis la guerre l’ont cependant amenée à aménager ses relations avec le gouvernement du maréchal Tito constitué le 7 mars 1943 sur la base des accords Tito-Subasitch”.

²³ R. Vasic, *Mladen J. Žujović et le mouvement de résistance de Dragoljub Mihailović*, „*Cahiers balkaniques*” [En ligne], 38-39 | 2011, mis en ligne le 17 février 2012, <http://ceb.revues.org/754>

²⁴ M. Lees, *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1997), s. 3 za K. Todić, op. cit., s. 42.

²⁵ Ibidem. „Le gouvernement français est heureux de reconnaître la République fédérative populaire de Yougoslavie avec laquelle il maintiendra et resserrera les liens d’amitié qui ont toujours existé entre le peuple français et le peuple yougoslave. Il est convaincu qu’une collaboration féconde tenant compte des intérêts respectifs des deux pays et de leurs ressortissants, ainsi que des obligations existantes s’établira et se développera dans une atmosphère de compréhension réciproque entre la République française et la République fédérative populaire de Yougoslavie”.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Z. Rutyna, op. cit., s. 204.

najważniejszych należało zaspokojenie jugosłowiańskich roszczeń terytorialnych wobec Włoch i Austrii oraz umacnianie stosunków kulturalnych, politycznych i gospodarczych z ZSRR i innymi państwami demokracji ludowych²⁸. W drugiej połowie 1945 r. i w 1946 r. problem granicy jugosłowiańsko-włoskiej był przedmiotem zarówno obrad kolejnych posiedzeń Rady Ministrów Spraw Zagranicznych, jak i obradującej latem i jesienią 1946 r. konferencji pokojowej w Paryżu²⁹.

Na paryskiej sesji Rady Ministrów Spraw Zagranicznych (25 kwietnia – 16 maja 1946 r.) Francja była zainteresowana przede wszystkim kwestią żeglugi na Dunaju i wraz z Wielką Brytanią chciały powrotu do stanu przedwojennego, kiedy to sprawowały nad nią kontrolę³⁰. Stany Zjednoczone wystąpiły z propozycją „równych możliwości” i „swobody żeglugi”, czemu ZSRR przeciwstawiło zasadę prymatu państw naddunajskich (w tym także Czechosłowacji i Jugosławii)³¹. Podobna różnica stanowisk dotyczyła granicy jugosłowiańsko-włoskiej. Strona radziecka optowała za przyłączeniem Triestu do Jugosławii i uczynienie z niego zarówno jednostki federacyjnej, jak i wolnego portu pod zarządem międzynarodowym. Państwa zachodnie dążyły do przekazania Triestu Włochom³². W nocy z 29 października 1945 r. premier i minister spraw zagranicznych Francji Georges Bidault podkreślał konieczność zachowania otwartości i ostrożności w reakcjach na roszczenia terytorialne Jugosławii, co miało m.in. wzmocnić pozycję Paryża w Belgradzie³³. Zaproponował on rozwiązanie kompromisowe (tzw. linia francuska)³⁴ – utworzenie z okolic Triestu oraz z części Istrii Wolnego Terytorium, którego suwerenność miała być zagwarantowana przez Radę Bezpieczeństwa ONZ. Poparcie dla koncepcji francuskiej zadeklarowali Brytyjczycy i Amerykanie. Propozycja jednak została odrzucona przez stronę radziecką, która chciała, by plebiscyt odbył się w całej Wenecji Julijskiej³⁵. 3 lipca 1946 r. zdecydowano o przyjęciu projektu. Jugosławia miała otrzymać ziemie na wschód od granicy proponowanej przez delegację francuską. Z ziem zachodnich wyznaczono dwie części: północną

²⁸ Ibidem, s. 205-207; H. Ognik, op. cit., s. 15.

²⁹ H. Ognik, op. cit., s. 20.

³⁰ J. Kukułka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945-2000 z kalendarium 2001-2006*, Warszawa 2007, s. 35.

³¹ A. Kastory, *Żegluga dunajska w polityce międzynarodowej w XX wieku*, Kraków 2012, s. 183-185.

³² J. Kukułka, op. cit., s. 35.

³³ Ministère des Affaires Etrangères (MAE), Série Z, Carton 41, „Note pour le Ministre: Yougoslavie,” Folio 35-39, 29.10.1945 za K. Todić, op. cit., s. 43.

³⁴ Z. Rutyna, op. cit., s. 254-258; M. Pasztor, op. cit., s. 325-326.

³⁵ Z. Rutyna, op. cit., s. 257; M. Pasztor, op. cit., s. 325.

włoską i południową Wolne Terytorium Triestu (WTT)³⁶. 17 lipca 1946 r. Włosi i Jugosławia odrzucili projekt³⁷.

Podpisany w Paryżu 10 lutego 1947 r. traktat pokojowy ustalał granicę włosko-jugosłowiańską wzdłuż linii zaproponowanej przez delegację francuską, z tym, że na zachód od tej linii ustanowiono Wolne Terytorium Triestu (składające się z dwóch stref: A – pod zarządem wojskowym anglo-amerykańskim i B – pod zarządem jugosłowiańskim)³⁸. Rozwiązanie nie zaspokoilo terytorialnych roszczeń jugosłowiańskich. Punktem kulminacyjnym sporu wokół Triestu było ogłoszenie 20 marca 1948 r. tzw. deklaracji londyńskiej – wspólnego oświadczenia Francji, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii zawierającego rewizję traktatu pokojowego z 10 lutego 1947 r.³⁹ Trójstronna deklaracja zakładała przekazanie Włochom całego terenu Wolnego Terytorium Triestu. Sytuacja uległa zamrożeniu wraz z kryzysem w stosunkach jugosłowiańsko-radzieckich (kryzys jugosłowiański), a Wolne Terytorium Triestu przetrwało do 1954 r.⁴⁰

Zdecydowany sprzeciw Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii wobec jugosłowiańskich roszczeń terytorialnych był jedną z ważniejszych przyczyn złego stanu stosunków między krajami w pierwszych latach po wojnie. Na tym tle znacznie lepiej układały się relacje francusko-jugosłowiańskie⁴¹. We wspomnianej już nocy z 12 stycznia 1946 r. szeroko omawiano różne aspekty relacji francusko-jugosłowiańskich. Paryż był przekonany, że może odgrywać istotną rolę w zakresie wymiany intelektualnej i kulturalnej z Jugosławią. Współpraca francusko-jugosłowiańska miała dotyczyć oferty stypendialnej dla studentów jugosłowiańskich. W listopadzie 1945 r. rząd francuski przyznał stronie jugosłowiańskiej 150 stypendiów. Młodzi stypendiści na skutek problemów transportowych przybyli do Francji na koniec roku 1945⁴².

Jugosławia przyglądała się „przyjaźni francuskiej” z uwagą. Starano się nie dopuszczać, by pod pretekstem relacji kulturalnych Francja poszerzała swoje wpływy polityczne. Obawiano się szczególnie znacznych wpływów serbskich w Paryżu, które mogłyby być zarzewiem reakcyjnym⁴³. Jedynym przedwojennym towarzystwem wskrzeszonym po wojnie było działające w Belgradzie Société des amis de la France (Društvo prijatelja Francuske). Przemianowanie go na Société des relations culturelles Yougoslavie–France (Društvo za kulturnu saradnju Ju-

³⁶ Z. Rutyna, op. cit., s. 258.

³⁷ M. Pasztor, op. cit., s. 326.

³⁸ H. Ognik, op. cit., s. 20-21.

³⁹ Ibidem, s. 21.

⁴⁰ R. Wordliczek, op. cit., s. 176-177.

⁴¹ H. Ognik, op. cit., s. 22-23.

⁴² DDF 1946/I, note n° 30, *Note de la Sous-Direction de l'Europe Orientale. État des relations franco-yougoslave*, Paris 12 janvier (styczeń) 1946, s. 71.

⁴³ K. Todić, op. cit., s. 58.

goslavija–Francuska), w jasny sposób pokazywało myślenie Belgradu⁴⁴. Związki kulturalne powinny być przestrzenią współpracy, ale nie powinny stać się pretekstem do wywierania innych wpływów. Założycielem towarzystwa był prof. Siniš Stanković, a wśród członków znaleźli się przede wszystkim przedstawiciele świata nauki (m.in. stypendyści w międzywojennej Francji). Kiedy w 1946 r. francuskie École Polytechnique i Musée de l’Histoire zorganizowały uroczystość z okazji 50-lecia odkrycia radioaktywności, strona jugosłowiańska wysłała przedstawiciela rządu, choć zaproszenie otrzymał prezydent Serbskiej Akademii Królewskiej⁴⁵. Ostrożność Tito miała związek z emigrantami jugosłowiańskimi we Francji.

W okresie międzywojennym do Francji przybyli ludzie reprezentujący bardzo różne grupy społeczne⁴⁶. Nie brakowało intelektualistów, którzy zamierzali podjąć studia, artystów marzących o nauce nowych nurtów w sztuce oraz młodych ludzi, którzy chcieli odbyć służbę wojskową. Społeczność jugosłowiańska aktywnie uczestniczyła wówczas w życiu kulturalnym i społecznym Francji. Jednakże niemal jedną trzecią całej 18-tysięcznej emigracji jugosłowiańskiej we Francji stanowili słoweńscy górnicy⁴⁷. W 1936 r. wielkość emigracji jugosłowiańskiej wynosiła 22 515 osób. Liczba ta nie zmieniła się bardzo w kolejnych dekadach. W 1946 r. wynosiła 20 858 osób, a w 1954 r. – 18 240 osób⁴⁸.

Władze w Belgradzie obawiały się wszystkich, którzy mogli agitować przeciw nowej Jugosławii⁴⁹. W lipcu 1946 r. władze jugosłowiańskie przekazały stronie francuskiej ostrzeżenie dotyczące *Association des étudiants tchetniks* (jako potencjalnie niebezpiecznej) wraz z listą 55 nazwisk działaczy opozycyjnych⁵⁰. W rocznicę egzekucji Draży Mihailovicia jugosłowiańskie ministerstwo spraw zagranicznych oskarżyło dziennik „Le Monde” o zbytnią życzliwość wobec czetników, a samego Mihailovicia porównano do marszałka Philippe Pétaina⁵¹.

W połowie 1946 r. nastąpiła poprawa stosunków między Jugosławią i Francją. W sporze o Triest ważnym sojusznikiem Belgradu stała się Francuska Partia

⁴⁴ MAE, Série Z, Carton 41, Letter from Payart to the French Foreign Ministry, Folio 109-112, 24.04.1946, za K. Todić, op. cit., s. 59

⁴⁵ DSIP, PA, 1946 F-26, Letter from the Comité de patronage du cinquantenaire de la découverte de la radioactivité to the President of the Serbian Royal Academy, Doc. 12630, 04.10.1946 za K. Todić, op. cit., s. 60.

⁴⁶ S. Boskovic, op. cit., 3.

⁴⁷ DSIP, PA, 1946 F-27, Note by Dr. Jovanović on Yugoslavian émigrés in France, Doc. 6838, 11.12.1945 za K. Todić, op. cit., s. 60.

⁴⁸ F. Siety, op. cit., s. 931.

⁴⁹ DSIP, PA, 1948 F-50, Monthly report from the Marseille consulate (Franc) to the Yugoslavian Foreign Ministry, Doc. 4582, 27.12.1947 za K. Todić, op. cit., s. 60.

⁵⁰ MAE, Série Z, Carton 82, Letter from the Yugoslavian embassy in Paris to the French Foreign Ministry, Folio 21-27, 27.07.1946 za K. Todić, op. cit., s. 60.

⁵¹ K. Todić, op. cit., s. 60-61.

Komunistyczna (FPK). 22 kwietnia 1946 r. na posiedzeniu Komitetu Centralnego FPK wypowiedziano się za uwzględnieniem postulatów jugosłowiańskich ze względów polityczno-moralnych, etnograficznych i gospodarczych⁵². Pod koniec kwietnia 1946 r. w Belgradzie odbyło się spotkanie Marcela Cachina, jednego z czołowych działaczy FPK, z premierem Tito. W trakcie jego wystąpienia z okazji Międzynarodowego Święta Pracy można było wysłuchać spontanicznego odśpiewania „Marsylianki” i skandowania „Vive la France”⁵³.

Znacznie poprawiły się też kontakty z rządem gen. de Gaulle’a. 12 czerwca 1946 r. w Paryżu zawarto porozumienie w sprawie trybu uregulowania zobowiązań finansowych Jugosławii wobec Francji, podjętych w okresie międzywojennym. 13 czerwca 1946 r. podpisano jugosłowiańsko-francuskie porozumienie handlowe i płatnicze. W lipcu 1946 r. w wyniku wymiany not uzgodniono sprawę ekstradycji z Francji zbrodniarzy wojennych i zdrajców, którzy popełnili przestępstwa w Jugosławii. 24 sierpnia 1946 r. uzgodniono zasady repatriacji około 2 tys. przebywających we Francji jugosłowiańskich robotników emigrantów.

Jednym z powodów francuskiego zainteresowania sytuacją w Jugosławii była kwestia dawnych francuskich przedsiębiorstw. W latach 1904-1940 w Serbii działała francuska Kompania Kopalń w Bor (La Compagnie française des mines de Bor), eksploatująca bogate złoża miedzi⁵⁴. Do głównych akcjonariuszy przedsiębiorstwa należał Banque Mirabaud⁵⁵. Od końca lipca 1940 r. przy przedsiębiorstwie działał wyznaczony przez Hermanna Göringa niemiecki komisarz Kuntze. W sierpniu 1940 r. kierownicze stanowisko w zarządzie otrzymał serdeczny przyjaciel H. Göringa – niemiecki konsul generalny w Belgradzie Franz Neuhausen⁵⁶, który został również wyznaczony do przeprowadzenia rozmów z kontrolującymi Bor francuskimi bankierami Banque Mirabaud (Paul Mirabaud i Marcel Champin)⁵⁷. Protokół z 6 listopada 1940 r. regulował szczegóły przejęcia akcji francuskich przedsiębiorstw w Bor przez stronę niemiecką⁵⁸. Niemiecki rząd zapłacił 3500 franków za akcje. Do 31 grudnia 1942 r. Niemcy nabyli 490 685 akcji z ogół-

⁵² Z. Rutyna, op. cit., s. 235.

⁵³ B. Becirovic, op. cit.; K. Todić, op. cit., s. 57.

⁵⁴ B. Michel, *La Compagnie française des mines de Bor: une entreprise étrangère en Serbie (1905-1940)*, [w:] *Les entreprises et leurs réseaux: hommes, capitaux, techniques et pouvoirs XIXe-XXe siècles. Mélanges en l'honneur de François Caron*, dir. M. Merger et D. Barjot, Paris PUPS 1998, s. 487.

⁵⁵ Ibidem, s. 488.

⁵⁶ M. Stoyadinovitch, op. cit., s. 156.

⁵⁷ B. Michel, op. cit., s. 488.

⁵⁸ M. Margairaz, *l'État, les finances et l'économie. L'Histoire d'une conversion 1932-1952*, Paris 1991, t. I, s. 634.

nej puli 600 tys. Koszt transakcji – 1,8 miliarda franków – pochodził z francuskich tzw. kosztów okupacyjnych (*dépenses d'occupation*)⁵⁹.

Zniszczona bardzo w czasie wojny Jugosławia⁶⁰ potrzebowała odbudowy, której istotnym gwarantem była gospodarka. Rząd jugosłowiański podporządkował sobie niemal cały przemysł. 5 grudnia 1946 r. Jugosławia wprowadziła uregulowania prawne, które umożliwiały nacjonalizowanie wszelkich środków produkcyjnych w kraju. W tych okolicznościach państwo jugosłowiańskie przejęło kopalnie w Bor⁶¹. W styczniu 1946 r. Francja przyznała sobie prawo do 490 447 akcji Kompanii Kopalń w Bor⁶². Od 1947 r. strona francuska zaczęła zgłaszać wobec Jugosławii roszczenia finansowe z tytułu odszkodowań za przejęte przedsiębiorstwa w wysokości 12 mld franków. 14 stycznia 1947 r. ambasador francuski w Belgradzie Jean Payart w nocy do ministra spraw zagranicznych Francji Léona Bluma informował o możliwych konsekwencjach nacjonalizacji przedsiębiorstw francuskich w Jugosławii⁶³. Ambasador postulował skupienie się na kwestii odszkodowań i zalecał niezwykle ostrożny ton, by nie wywoływać w Jugosławii wrażenia presji. Strona francuska jednak winna nalegać na Belgrad, by uszanowano własność Francji i wynikające stąd przywileje. „Rząd francuski nie zamierza rozpoczynać dyskusji na temat nacjonalizacji majątków francuskich ani przeciwstawiać wprowadzaniu jej w życie pod tym wszak warunkiem, że właścicielom majątków we Francji zostanie wypłacone odszkodowanie w wysokości możliwej do zaakceptowania”⁶⁴.

Negocjacje jugosłowiańsko-francuskie rozpoczęły się w grudniu 1947 r. Wśród przedsiębiorstw francuskich, które były przedmiotem rokowań, oprócz Kompanii

⁵⁹ Ibidem, s. 634; J. Tomasevich, op. cit., s. 616. Por. Y. Bouthillier, *Le drame de Vichy*, t. 2, *Les Finances sous la contrainte*, Paris 1951, s. 513, Aneks 10. Strona francuska miała starać się ułatwiać negocjacje, aby pochylić się życzliwie nad pragnieniem wyrażonym przez niemieckiego ambasadora w Paryżu Otto Abetz „l'intérêt qu'il y avait, pour faciliter les négociations avec l'Allemagne, à répondre favorablement au désir exprimé par M. l'ambassadeur Abetz”.

⁶⁰ *Najnowsza historia świata 1945-1995*, op. cit., s. 20-21. Autorzy podają łączną liczbę ofiar 35,5 mln. Strata Jugosławii w podanym zestawieniu to 1,5 mln ofiar.

⁶¹ C. Lorentz, *La France et les restitutions allemandes au lendemain de la seconde guerre mondiale (1943-1954)*, Paris: Ministère des affaires étrangères, Direction des archives et de la documentation, 1998, s. 215; T. Anić, op. cit., s. 143.

⁶² Ibidem, s. 215-216. W „Journal officiel” z dn. 6 février (lutego) 1946 r. ukazało się obwieszczenie z 25 janvier (stycznia) 1946 r. dotyczące odzyskania akcji Kompanii wcześniej nabytych przez Niemców.

⁶³ Ministère des affaires étrangères, Commission de publication des documents diplomatiques français, *Documents diplomatiques français. 1947, Tome I, 1er janvier-30 juin*, sous la dir. de Georges-Henri Soutou, Paris 2007 (dalej DDF 1947/I), note n°43 M. Payart, ambassadeur de France à Belgrade à M. Blum, ministre des Affaires étrangères, Belgrade 14 janvier (styczeń) 1947, s. 119-121.

⁶⁴ Ibidem. „Nous devons donc, à mon sens, concentrer nos efforts sur la question des indemnités. Sous réserve de votre approbation, j'ai l'intention de faire savoir officiellement au gouvernement yougoslave que sous certaines conditions nous ne nous opposerons pas à l'application de la loi de

Kopalń w Bor należy wymienić choćby Société Orientale d'oxygene et acetylene dissous (SODOAD)⁶⁵ i Société de charbonnages de Trifail⁶⁶. Specjalnie powołana komisja jugosłowiańsko-francuska miała rozwiązać wszelkie wątpliwości dotyczące eksploatacji przedsiębiorstw⁶⁷. Jugosławia przygotowywała kolejne propozycje rozwiązań – 28 marca i 12 kwietnia 1947 r., jednak wciąż nie udawało się wypracować rozwiązania kompromisowego. Równolegle do negocjacji z Francją, Jugosławia prowadziła rozmowy z innymi państwami (wartość obcego mienia szacowano na około 0,5 mld dinarów – 10 mln dolarów), od tego bowiem często zależało nawiązanie i rozwój stosunków handlowych⁶⁸.

Strona francuska zdawała sobie sprawę, że perspektywy dalszej współpracy francusko-jugosłowiańskiej zależą w dużym stopniu od kierunku, w jakim będzie rozwijała się Jugosławia. Zakładając, że Jugosławia może uzyskać pozycję wiodącą wśród państw bałkańskich, Francja z zainteresowaniem śledziła sytuację w tym rejonie Europy, choćby z powodu relacji z Turcją i Grecją. Na skutek kryzysu jugosłowiańskiego (1948 r.) pojawiły się sugestie, że rola Francji w stosunkach z Jugosławią wzrośnie. Francja i Jugosławia osiągnęły bardzo wstępne porozumienia w sprawie odszkodowań dopiero w latach 1950-1952⁶⁹. Zgoda zawarta 14 kwietnia 1951 r. odnosiła się nie tylko do kwestii odszkodowań, ale i współpracy handlowej między tymi państwami. Josip Broz Tito obawiał się, że brak regulacji w zakresie odszkodowań mógłby osłabić relacje francusko-jugosłowiańskie, a to Belgradowi nie było potrzebne⁷⁰. Ponowne negocjacje rozpoczęły się w kwietniu 1949 r. Najważniejszy był sposób wyceny majątków. Francuzi opierali się na raportach handlowych z 1939 r. i ich żądania finansowe oscylowały wokół kwoty 79 mln dolarów (pierwotna kwota niemal 139 mln dolarów została obniżona w związku z sytuacją ekonomiczną Jugosławii). Belgrad nie chciał się zgodzić z wyceną strony francuskiej, która „zdawała się udawać, że nic się nie wydarzyło w latach 1941-1945”⁷¹. Rozmowy ponownie zostały zerwane. Do stołu obrad powrócono w październiku 1950 r. Belgrad zaoferował Francji za cały znacjonalizowany ma-

nationalisation. Ma notification pourrait par exemple être libellée de la façon suivante: «Bien que la loi de nationalisation aille à l'encontre du droit d'acquisition sous la garantie de la législation alors en vigueur et reconnue par la note du ministère des Affaires étrangères en date du 26 novembre 1945, le Gouvernement français n'a pas l'intention d'ouvrir avec le Gouvernement yougoslave une discussion sur le principe de la nationalisation des biens français et de s'opposer à son application, à condition bien entendu qu'une indemnité acceptable et susceptible d'être transférée en France soit accordée à leurs propriétaires»”.

⁶⁵ T. Anić, op. cit., s. 144.

⁶⁶ C. Lorentz, op. cit., s. 215.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Z. Rutyna, op. cit., s. 331.

⁶⁹ T. Anić, op. cit., s. 148.

⁷⁰ Ibidem, s. 149.

⁷¹ Ibidem, s. 149.

jątek w Jugosławii 15 mln dolarów wypłacony w ekwiwalencie franków, co stało się podstawą wypracowanej zgody z kwietnia 1951 r.⁷² Nie zakończyło to jednak sprawy odszkodowań⁷³.

Ważną płaszczyzną relacji dwustronnych była także polityka ekonomiczna. Belgrad chciał uniezależnić własną gospodarkę od Moskwy, a to oznaczało konieczność wymiany handlowej z Zachodem. Również Europa liczyła na osłabienie wpływów radzieckich w Belgradzie. W 1946 r. podpisano 12-miesięczne jugosłowiańsko-francuskie porozumienie handlowe, które następnie zostało przedłużone o kolejne 6 miesięcy⁷⁴. Stosunkowo szybko Francja stała się ważnym partnerem handlowym Jugosławii. Trafiały do niej głównie surowce i półprodukty, jak miedź, cyna, cynk oraz niektóre produkty spożywcze (kukurydza, chmiel, śliwki, tytoń i wieprzowina). Importowano zaś gotowe wyroby, przede wszystkim maszyny i produkty chemiczne istotne dla rozwoju branży metalurgicznej, tekstylnej i przemysłu górniczego. Szeroką wymianę handlową prowadzono z Francją metropolitarną. Handel z Maghrebem (głównie z Algierią) stanowił kwestię drugorzędą⁷⁵. Podobnie jak i w okresie międzywojennym, import z Francji przeważał nad eksportem, z wyłączeniem lat 1949-1951, kiedy import i eksport zostały zrównoważone. Po kryzysie jugosłowiańskim intencją Quai d'Orsay było „utrzymanie Belgradu na powierzchni”⁷⁶.

Po kryzysie jugosłowiańskim pewnemu ożywieniu uległo środowisko jugosłowiańskie we Francji. W Paryżu działalność rozpoczęli proustaszowscy Križari, skupieni pod⁷⁷ przykryciem *Colonie croate de France*. 20 maja 1948 r. ukazał się „Informativno-kulturno glasilo Jugoslovena u Francuskoj” („The Informative-Cultural Organ of Yugoslavs in France”). Jego najważniejszym celem było przekonanie emigrantów jugosłowiańskich, by sprzyjali nowej Jugosławii⁷⁸. Wciąż działała także *Association France-Yougoslavie*, ale jej prace zostały sparaliżowane. W styczniu 1948 r. zaostrzyła się też reakcja Francuskiej Partii Komunistycznej, skutecznie przeciwdziałającej propagandzie jugosłowiańskiej we Francji. Associa-

⁷² Ibidem, s. 150; Loi n°52-861 du 21 juillet 1952 de l'accord des 14 avril 1951 entre la France et la Yougoslavie relative à l'indemnisation des intérêts français nationalisés. <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000512192&categorieLien=id>

⁷³ Do sprawy wrócono w 1964 r., co wykracza poza temat niniejszego artykułu.

⁷⁴ DSIP, PA, 1955 F-19, Report on bilateral relations, Doc. 18382, 31.08.1955; za K. Todić, op. cit., s. 62.

⁷⁵ Ibidem, s. 62.

⁷⁶ K. Todić, op. cit., s. 63.

⁷⁷ AN, 4AG/104, *Papiers des chefs de l'Etat: Quatrième République, „Renouveau de l'activité de «l'Oustacha» en France,”* 15.01.1949 za K. Todić, op. cit., s. 87.

⁷⁸ DSIP, PA, 1948 F-48, Letter from the Yugoslavian embassy to the Foreign Ministry, Doc. 416317, 03.06.1948 za K. Todić, op. cit., s. 89.

tion France-Yougoslavie zaczęła znów działać latem 1950 r. pod przewodnictwem Jeana Cassou⁷⁹.

Francja stała się ważnym partnerem Jugosławii z wielu powodów, także dlatego, że wzajemnych relacji nie niszczyły żywotne interesy obu państw. Po 1949 r. sprawą nadrzędną w stosunkach jugosłowiańsko-francuskich była kwestia wzmocnienia przemysłu w Jugosławii⁸⁰. Wpływ na zacieśnienie wzajemnej polityki miały także geopolityczne zainteresowania obu państw, przede wszystkim radzieckie zagrożenie, ale i niemiecka oraz amerykańska hegemonia w Europie. Francja nadal widziała fundament swojej polityki w realizacji marzeń o francuskiej wielkości. Ważnym aspektem kontaktów jugosłowiańsko-francuskich było odnowienie kontaktów wojskowych. W 1951 r. Francja miała pomóc unowocześnić jugosłowiańskie lotnictwo militarne (produkcja Dassault Mystère II i IV), jednakże z powodu kłopotów finansowych produkcja francuska rozpoczęła się w 1953 r. i aż do 1956 r. nie dała zadowalających efektów.

Jednym z bardziej istotnych aspektów wzajemnych relacji francusko-jugosłowiańskich po kryzysie jugosłowiańskim była wstrzeźliwość polityczna Francji w obliczu Triestu. Można jednakże zauważyć, że Jugosławia żywiła wobec Paryża dość nierealistyczne oczekiwania. Francja realizowała swoją politykę jugosłowiańską niejako przy okazji wzmacniania własnej pozycji międzynarodowej. Na skutek polityki w Indochinach oraz kłopotliwej pozycji między Belgradem, a Włochami i Watykanem Francja nie mogła się zaangażować w politykę jugosłowiańską tak, jakby życzył sobie tego Belgrad.

Ostatnim elementem, który wymaga wyjaśnienia, jest sprawa Algierii we wzajemnych relacjach jugosłowiańsko-francuskich. W 1955 r. Tito odbył podróż do Egiptu, gdzie doszło do spotkania z pułkownikiem Gamalem Abdel Nasserem. Paryż obawiał się zbliżenia Belgradu z krajami muzułmańskimi, co mogło zagrozić polityce kolonialnej Francji w Maghrebie. Jugosławia wzmacniała relacje z Egiptem, Indonezją, ale i Kuwejtem, Emiratami Arabskimi oraz Arabią Saudyjską. Uwikłana w konflikt algierski Francja starała się kontrolować stosunki z krajami arabskimi wśród swoich partnerów politycznych⁸¹.

Intensyfikacja prac francusko-jugosłowiańskich w wielu aspektach (gospodarczym, kulturalnym czy choćby edukacyjnym) nastąpiła dopiero po roku 1956, co – podobnie jak sprawa odszkodowań za znacjonalizowany majątek francuski

⁷⁹ DSIP, PA, 1951 F-26, Telegram from Ristić to the Yugoslavian Foreign Ministry, Doc. 431, 12.12.1950; Ibid., 1953 F-28, Report on the Association France-Yougoslavie, Doc. 412318, 04.09.1953 za K. Todić, op. cit., s. 91.

⁸⁰ D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952-1955: Jugoslovensko približavanje NATO-u* (Beograd: Službeni list SRJ, 2000), s. 90, 166-178 za K. Todić, op. cit., s. 109.

⁸¹ G. Troude, *La Yougoslavie titiste vue par les diplomates français (1955-1974)*, „Balkanica” XL, s. 168. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-7653/2009/0350-76530940165T.pdf>

w Jugosławii – wykracza poza zakres artykułu. Marszałek Broz Tito odwiedził Francję w ramach oficjalnej wizyty państwowej dwukrotnie – w 1956 i 1977 r. W czasie pobytu pierwszego, 7 maja 1956 r., przyjęty z wszystkimi honorami przez prezydenta René Coty'ego, został odznaczony trzema wysokimi odznaczeniami francuskimi: Krzyżem Wojennym 1939-1945 z Palmirem, Krzyżem Zasługi oraz Wielkim Krzyżem Orderu Legii Honorowej⁸². Mimo tak wysokich odznaczeń, nie obawiał się krytykować polityki kolonialnej Francji i aktywnie wspierać działań algierskiego Frontu Wyzwolenia Narodowego. Marszałek wysyłał do Algierii zarówno broń, jak i pomoc medyczną, co doprowadziło do zerwania relacji między Francją i Jugosławią w latach 1962-1963⁸³.

Stosunki francusko-jugosłowiańskie w latach 1945-1956 są niezwykle ciekawym zagadnieniem, które w literaturze przedmiotu zostało potraktowane marginalnie. Szczególnie istotną kwestią była, oczywiście, we wzajemnych relacjach sprawa odszkodowań za znacjonalizowanie francuskie majątki w Jugosławii, ale stosunków francusko-jugosłowiańskich nie należy z pewnością ograniczać tylko do tego obszaru. Przykładem relacji wykraczających poza zakres wymiany handlowej czy gospodarki były choćby stypendia przyznawane przez francuski rząd.

Oceniając politykę zagraniczną Francji w latach 1945-1956 należy pamiętać o postawie, która przyświecała zarówno Francji rozliczającej się z historią reżimu Vichy, jak i IV Republiką Francuską – marzeniu przywrócenia dawnej wielkości, która nowym blaskiem rozbłyśnie za V Republiki i idei gaullistowskiej. Dla Paryża poprawne relacje z państwami Europy Środkowo-Wschodniej były wyrazem powrotu na dawną płaszczyznę dyplomatyczną, w której Francja, obok Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych, nadawała ton europejskiej polityce. Z pewnością interesującą refleksją byłoby prześledzenie relacji francusko-jugosłowiańskich w okresie późniejszym po 1956 r.

⁸² B. Becirovic, op. cit., s. 399-410.

⁸³ Ibidem, s. 176-180.